

Λιβάνιος: Υπέρ των ελληνικών ναών

Ο Λιβάνιος ήταν ο πολυγραφότερος συγγραφέας της αρχαιότητας, ο «μεγαλύτερος ρήτορας και σοφιστής του αιώνα του», το «σταθερό πρότυπο ύφους για όλους τους μεταγενέστερους (βυζαντινούς) ρήτορες, δασκάλους και ανθρώπους των γραμμάτων», δάσκαλος ο ίδιος του Μεγάλου Βασιλείου, του Ιωάννου Χρυσόστομου, αλλά και του Ιουλιανού. Το τεράστιο σε όγκο έργο του αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ιστορικές πηγές της ύστερης αρχαιότητας. Σε μια εποχή που η ανθρωπότητα διάβαινε το κατώφλι του

Μεσαίωνα, ο Λιβάνιος υπερασπίστηκε τον ελληνικό πολιτισμό και, παραμένοντας πεισματικά εθνικός, επέλεξε την οδό της αντιπαράθεσης με τον μισαλλόδοξο σκοταδισμό των πιστών του χριστιανικού δόγματος. Στην Ελλάδα, το όνομα και το έργο του παραμένουν εδώ και αιώνες στην αφάνεια και η «επίσημη» φιλολογία τον αγνοεί σκανδαλωδώς...

Γεννημένος στην Αντιόχεια (το 314 μ.Χ.), εγκατέλειψε τη στοργική του μητέρα για να σπουδάσει στην Αθήνα. Του είχαν προσφέρει για σύζυγο μια πλούσια κληρονόμο αν δεχόταν να μείνει στη γενέτειρά του, όμως ο Λιβάνιος δήλωσε ότι θα αρνιόταν ακόμα και θεά να παντρευτεί, προκειμένου να αντικρύσει της Αθήνας «καπνό αναθρώσκοντα». Τα λόγια των δασκάλων του, δεν τα εκλάμβανε ως ιερούς χρησμούς αλλά ως αφετηρίες για τον ίδιο. Μέσα σ' έναν λαβύρινθο σχολών και δασκάλων, στη μόρφωσή του συνέβαλε πάνω απ' όλα ο ίδιος. Αφού δοκίμασε για ένα διάστημα την τύχη του ως δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη και στη Νικομήδεια, επέστρεψε στην Αντιόχεια (το 354) και ίδρυσε σχολή που επί σαράντα χρόνια είχε τους περισσότερους σπουδαστές και τη μεγαλύτερη φήμη σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία. Η φήμη του ήταν τόσο μεγάλη, ώστε τραγουδούσαν τους λόγους του στους δρόμους. Μεταξύ των μαθητών του ήταν ο Αμμιανός Μαρκελίνος, ο Μέγας Βασίλειος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος...

Ο Ευνάπιος, σύγχρονος του Λιβάνιου, στους «Βίους φιλοσόφων και σοφιστών» γράφει:

Κυκλοφορούν πολλά βιβλία του Λιβάνιου κι όποιος έχει μυαλό και τα διαβάσει ολόκληρα, έχει να μάθει. Ο Λιβάνιος είχε και μεγάλη ικανότητα να εκφωνεί λόγους πάνω σε ζητήματα πολιτικά και εκτός από τις πολιτικές αγορεύσεις, με μεγάλη ευκολία και τόλμη συνέθετε και ομιλίες προς τέρψιν του κοινού των θεάτρων. Όταν οι κατοπινοί βασιλείς τού πρόσφεραν το υψηλότερο αξίωμα, καλώντας τον να δεχτεί τον τιμητικό τίτλο του έπαρχου της αυλής, δεν το αποδέχτηκε, λέγοντας ότι η ιδιότητα του σοφιστή είναι ανώτερη. Κι είναι πράγματι αξιέπαινο αυτό, δεδομένου ότι η μόνη δόξα που κυνηγούσε είναι εκείνη που κερδίζει κανείς χάρη στη μόρφωσή του και ότι κάθε άλλη δόξα τη θεωρούσε «δημώδη» και πρόστυχη.

Πέθανε κι αυτός σε βαθιά γεράματα, αφήνοντας σε όλους ένα αίσθημα θαυμασμού προς το πρόσωπο του. Ο γράφων δεν τον γνώρισε προσωπικά γιατί η τύχη, πότε με τον ένα τρόπο και πότε με τον άλλο, πάντοτε έβαζε εμπόδια.

Ο Λιβάνιος δεν ήταν ιστορικός, αλλά αυτό που σήμερα θα λέγαμε φιλόλογος. Δάσκαλος της ρητορικής και σοφιστής, αλλά όχι φιλόσοφος με την αρχαιοελληνική έννοια. Στα πλαίσια του επαγγέλματός του, έγραψε αμέτρητα ρητορικά γυμνάσματα (σώζονται 44), με θέματα εμπνευσμένα από την ιστορία, τη μυθολογία και τα ομηρικά έπη. Επίσης, στα πλαίσια των μαθημάτων του έγραφε πλήθος μικρά δοκίμια.

Οι μεγαλύτερες έγνοιες του Λιβάνιου ήταν η παράδοση κι η ελληνική παιδεία και γλώσσα. Υποτιμούσε επιδεικτικά οτιδήποτε το εξωελληνικό, είτε λατινικό ήταν αυτό είτε ιουδαϊκό-χριστιανικό, διατηρώντας μια βαθιά πίστη στις αξίες του ελληνικού πολιτισμού. Είναι χαρακτηριστικό το ότι δεν καταδέχτηκε να μάθει ή να χρησιμοποιήσει ούτε μια λατινική λέξη.

Γράφει ο Ευνάπιος:

Όταν ανακάλυπτε κάποια ελληνική λέξη που δεν χρησιμοποιούνταν πια κι είχε περιπέσει σε αφάνεια λόγω παλαιότητας, την καθάριζε σαν να 'ταν ιερό ανάθημα και καλλωπισμένη την έφερνε στο φως, στηρίζοντάς την και δίνοντάς της νέο νόημα, σαν τις υπηρέτριες και θεραπεινίδες νεόπλουτης κυρίας που τη βοηθούν να διώξει από πάνω της τα γηρατειά. Γι' αυτό τον εθαύμαζε ο θειότατος Ιουλιανός, όπως τον θαύμαζαν όλοι οι άνθρωποι για την χάρη που

είχαν οι λόγοι του.

Όπως οι περισσότεροι συγκαιρινοί του διανοούμενοι -απ' όσους τυχαίνει σήμερα να γνωρίζουμε- ήταν οπαδός του νεοπλατωνισμού. Τίποτα δεν τον συνέδεε με τον στωικισμό και -πολύ περισσότερο- με τον επικουρισμό: Ο Λιβάνιος ήταν ευσεβέστατος, αν και δεν δίσταζε να μέμφεται και να κατηγορεί τους θεούς όταν θεωρούσε ότι ολιγωρούσαν ή ότι ήταν υπεύθυνοι για κάποιο κακό.

Ως Έλληνας διανοούμενος, ο Λιβάνιος δεν διακατεχόταν από κανενός είδους αποστολικό ζήλο^[1] και έτρεφε την ψευδαίσθηση ότι αρκούσε να γίνει κανείς κοινωνός της ελληνικής παιδείας ώστε να αναγνωρίσει την ανωτερότητά της διά βίου. Από την πλευρά τους, οι χριστιανοί έβλεπαν στο πρόσωπο του Λιβάνιου τον ιδεώδη δάσκαλο, εκείνον που θα τους παρείχε τα εφόδια ώστε να ξεφύγουν από την πνευματική μιζέρια και να ανοιχτούν στην κοινωνία ως ισοδύναμοι των εθνικών. Έτσι, από τα χέρια του Λιβάνιου πέρασε ο αξιολογώτερος χριστιανός όλων των εποχών, ο Μέγας Βασίλειος, καθώς και το μετέπειτα «βαρύ πυροβολικό» του Χριστιανισμού, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Ο τελευταίος δεν δίστασε αργότερα να επιτεθεί στον Λιβάνιο, λούζοντάς τον με βρισιές που μόνο από ένα «χρυσό στόμα» δεν θα περίμενε κανείς να βγουν: «Ω μιαρέ... Ω ληρόσοφε... Άθλιε και ταλαίπωρε».

Ο Χρυσόστομος βρίζει τον παλιό του δάσκαλο επειδή ο δεύτερος θρήνησε για τον εμπρησμό του ναού του Απόλλωνα στη Δάφνη. Στον λόγο του «Εις τον Άγιον Βαβύλαν», οργίζεται με τον Λιβάνιο που τόλμησε να πει ότι την φωτιά την έβαλε ανθρώπινο χέρι, και υποστηρίζει (ο Χρυσόστομος) ότι τον ναό τον έκαψε ο ίδιος ο θεός των χριστιανών. Και συμπεραίνει: «Πράγματι, οι Έλληνες είναι πάντα παιδιά· δεν υπάρχει ώριμος Έλληνας» -κι αυτό επειδή δεν πίστευαν, όπως εκείνος, ότι δράστης του εμπρησμού ήταν ο Θεός...

Αντιθέτως, με τον Μέγα Βασίλειο ο Λιβάνιος διατηρούσε ειλικρινή φιλία... Ύστερα από μια περίοδο διακοπής της αλληλογραφίας που διατηρούσαν, ο Βασίλειος γράφει: «Αν σκεφτώ ότι παρ' όλο που ζεις μες στα γράμματα παραλείπεις να μου γράψεις, δεν έχω παρά να το πάρω απόφαση ότι με έχεις ξεχάσει. Αν σωπαίνεις εσύ που τό 'χεις τόσο εύκολο να μιλάς και να γράφεις, είναι φανερό ότι αυτό οφείλεται είτε στην υπεροψία είτε στη λήθη. Εγώ όμως σ' αυτή σου τη σιωπή απαντώ με την προσαγόρευσή μου: Χαίρε, λοιπόν, αξιότιμε, κι αν θες γράψε μου κι αν δεν σ' αρέσει μη μου γράψεις». Η αλληλογραφία, συνεχίστηκε, άγνωστο όμως

μέχρι τότε.

Το σύνολο των σωζόμενων γνήσιων επιστολών του Λιβάνιου είναι 1.560. Πολλές απ' αυτές εκδόθηκαν για πρώτη φορά σε τυπωμένη μορφή το 1499 στη Βενετία από τον Κρητικό, Μάρκο Μουσούρο. Όπως αναφέρει το βυζαντινό λεξικό Σουίδα, ο Λιβάνιος «έγραψεν άπειρα»... Είναι πράγματι ο πολυγραφότερος συγγραφέας της αρχαιότητας, ίσως του κόσμου ολόκληρου. Σώζονται 60 Λόγοι (ο υπ' αριθμόν 1, είναι η εκτενής αυτοβιογραφία του «Λόγος της περί εαυτού τύχης»). Εννέα από τους Λόγους του έχουν ονομαστεί «Ιουλιανικοί»: Είτε απευθύνονται προς τον ίδιο τον αυτοκράτορα Ιουλιανό είτε μιλούν γι' αυτόν. Σ' αυτούς περιλαμβάνεται και ο «Θρήνος για τον Ιουλιανό», ο «Επιτάφιος για τον Ιουλιανό» και ο Λόγος «Περί της τιμωρίας Ιουλιανού», γραμμένος 15 χρόνια μετά τον ηρωικό θάνατο του αυτοκράτορα στην τελευταία μάχη του με τους Πέρσες.

Ο Λόγος «Περί της τιμωρίας Ιουλιανού» («Εκδίκηση για τον Ιουλιανό») απευθύνεται στον Θεοδόσιο που μόλις έχει πάρει την εξουσία (το 379). Έχει προηγηθεί η ήττα των Ρωμαίων σε μάχη με τους Γότθους στην Αδριανούπολη, όπου βρήκε τραγικό θάνατο ο αυτοκράτορας Βάλενς, μέγας διώκτης των εθνικών. Ο Λιβάνιος υποστηρίζει ότι ο Ιουλιανός δολοφονήθηκε από Ρωμαίο στρατιώτη, βαλτό από τους χριστιανούς, ότι μετά τον θάνατο του τα πράγματα στην αυτοκρατορία πήγαν από το κακό στο χειρότερο καθώς οι στρατιωτικές ήττες κι οι υποχωρήσεις των Ρωμαίων διαδέχονταν η μία την άλλη, ότι οι δολοφόνοι έπρεπε να τιμωρηθούν, ότι οι μετέπειτα αυτοκράτορες που τον διαδέχτηκαν όχι μόνο στάθηκαν ανίκανοι στρατιωτικοί αλλά κυβέρνησαν με την τρομοκρατία, εξολοθρεύοντας «μυριάδες διαπρεπείς πολίτες» (εθνικούς)...

Το 386 μ.Χ., τα πάντα έχουν πια κριθεί προ πολλού... Μία από τις συγκλονιστικότερες στιγμές της ελληνικής ιστορίας: Ο πολιτισμός που επί μία χιλιετία λάμπρυνε την ανθρωπότητα, εκπροσωπείται τώρα από έναν μοναχικό γέροντα που βλέποντας τα πάντα γύρω του να γκρεμίζονται, βρήκε το θάρρος να ορθώσει το ανάστημά του και να απευθυνθεί στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο, ηθικό αυτουργό των καταστροφών.

Ο Λιβάνιος ήταν ένας από τους λίγους εθνικούς διανοούμενους που βγήκαν ζωντανοί από τις σφαγές της δεκαετίας του 370. Χάρης στο κύρος του και την ανοχή που απολάμβανε επί τρεις δεκαετίες (μιας και ως φιλόλογος, ήταν πολύτιμος δάσκαλος για τους νεαρούς χριστιανούς), ο Λιβάνιος κατά κάποιον τρόπο, είχε το ένα πόδι χωμένο στην πόρτα εμποδίζοντας την εξουσία να του την

κλείσει κατάμουτρα. Εξαντλεί λοιπόν όλα τα περιθώρια ανοχής, που όπως διαπιστώνει κανείς είναι πολύ στενά: Δεν του μένει παρά να καταφύγει σε οικονομικά επιχειρήματα αλλά και να επισημάνει στον θρησκόληπτο Θεοδόσιο ότι είναι προς το οικονομικό του συμφέρον να αφήσει απείραχτους τους ελληνικούς ναούς, ότι τα αγάλματα χάρη στην αισθητική τους αξία δεν θα 'πρεπε να καταστραφούν, ότι ένας ναός μπορεί να στεγάσει μία δημόσια υπηρεσία, ότι οι εθνικοί είναι δουλευτάδες και παράγουν πλούτο, ενώ οι χριστιανοί είναι κηφήνες και κοινωνικά παράσιτα. Όμως «εις μάτην», όπως έγραψε ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος: *«Εις μάτην ο περιώνυμος σοφιστής Λιβάνιος επ' ελπίδι του να συγκινήση την ψυχήν του Θεοδοσίου, περιέγραψε τα παθήματα του αρχαίου θρησκεύματος... Η φωνή αύτου δεν εισηκούσθη και το έργον της καταστροφής εξηκολούθησε»...*

Προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο: Υπέρ των ελληνικών ναών

Πολλές φορές, βασιλιά, όταν σου πρόσφερα συμβουλές στο παρελθόν, σου φάνηκε πως εξέφρασα σωστές απόψεις και σε πείσμα εκείνων που έλεγαν και επιδίωκαν τα αντίθετα, υπερίσχυσαν οι δικές μου παραινέσεις, όντας ορθότερες. Με την ελπίδα αυτή, έρχομαι και τώρα να κάνω το ίδιο. Και μακάρι τώρα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, να καταφέρω να σε πείσω. Αν όχι, μη θεωρήσεις εμένα που σου απευθύνω αυτά τα λόγια εχθρό της πολιτείας σου -αν μη τι άλλο, υπολόγισε πόσο με έχεις τιμήσει στο παρελθόν και σκέψου ότι θα ήταν παράδοξο να μη νιώθει ο ευεργετημένος μεγάλη αγάπη για τον ευεργέτη του. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, πιστεύω ότι πρέπει να σε συμβουλέψω πάνω σε θέματα για τα οποία νομίζω ότι θα μιλήσω σωστά. Ίσως ο μόνος τρόπος να σου ανταποδώσω την τιμή, είναι οι λόγοι μου και ό,τι απορρέει απ' αυτούς.

Σε πολλούς θα φανεί πολύ επικίνδυνο το ότι θα απευθυνθώ σε σένα για να επιχειρηματολογήσω υπέρ των ναών και να υποστηρίξω ότι οι ναοί δεν πρέπει, όπως συμβαίνει τώρα, να παθαίνουν κακό. Όμως μου φαίνεται πως όσοι έχουν τέτοιους φόβους, κάνουν λάθος ως προς τον χαρακτήρα σου. Γιατί είναι, νομίζω, χαρακτηριστικό των οργίλων και των δύστροπων ανθρώπων, το να καταφεύγουν κατευθείαν στην τιμωρία όταν λέγεται κάτι που δεν τους αρέσει, ενώ ο ήπιος, ο φιλόανθρωπος και πράος άνθρωπος -κι αυτά είναι τα δικά σου γνωρίσματα- απλώς

αρνείται να δεχτεί μια συμβουλή που δεν την εγκρίνει. Γιατί όταν είναι στο χέρι του ακροατή το αν θα συμμορφωθεί ή όχι στα λόγια κάποιου, δεν είναι σωστό να αποφεύγει την ακρόαση, μιας και τίποτα κακό δεν πρόκειται να πάθει απ' αυτήν, αλλά ούτε και να εξοργίζεται και να τιμωρεί σε περίπτωση που δεν συμφωνεί, αν κάποιος βρήκε το θάρρος να εκφράσει αυτά που θεωρεί σωστά.

Σε παρακαλώ, λοιπόν, βασιλιά, να στραφείς σε μένα που σου μιλάω και να μη δίνεις σημασία σ' εκείνους που θα θελήσουν με χίλιους δυο τρόπους να μας αποπροσανατολίσουν, και σένα και μένα, γιατί πολλές φορές στο παρελθόν φάνηκε ότι ένα απλό νεύμα αυλικού στάθηκε πιο ισχυρό από τη δύναμη της αλήθειας. Και επιμένω ότι κι εκείνοι θα πρέπει να με αφήσουν ήσυχο να ολοκληρώσω τον λόγο μου χωρίς να με προπηλακίσουν και κατόπιν ας προσπαθήσουν να ανατρέψουν τα λεγόμενά μου με λογικά επιχειρήματα.

Βασιλιά μου, οι πρώτοι άνθρωποι που εμφανίστηκαν πάνω στη γη, για να προστατέψουν τη ζωή τους έπιασαν τα υψώματα κι έμεναν σε σπηλιές και καλύβες, και καθώς είχαν αποκτήσει ευθύς ες αρχής μιαν ιδέα για τους θεούς και κατάλαβαν πόσο σπουδαίο πράγμα ήταν η εύνοια των θεών προς τους ανθρώπους, έφτιαξαν ναούς τέτοιους που θα περίμενε κανείς από ανθρώπους πρωτόγονους, καθώς και αγάλματα για τους ίδιους. Κι όταν προχώρησαν στη δημιουργία πόλεων κατέχοντας σε ικανοποιητικό βαθμό την τέχνη της οικοδόμησης, εμφανίστηκαν πολλές πόλεις, άλλες σε πρόποδες βουνών κι άλλες στις πεδιάδες. Και σε κάθε πόλη, το πρώτο πράγμα που έχτιζαν μετά τα τείχη ήταν οι ναοί και τα ιερά. Γιατί πίστευαν πως με τέτοιους πολιούχους κυβερνήτες θα είχαν τη μεγαλύτερη ασφάλεια.

Όπου και να πας, σ' όλη την επικράτεια των Ρωμαίων, παντού αυτό θα βρεις. Και στην Κωνσταντινούπολη ακόμα, υπάρχουν κάποιοι ναοί, αν και δεν τους αποδίδεται πλέον κανένας σεβασμός κι είναι βέβαια οι λίγοι που απόμειναν από τους πάμπολλους, παρ' όλα αυτά δεν έχουν αφανιστεί τελείως. Και ακριβώς χάρη στη συμμαχία τους με τους θεούς αυτούς, κατάφεραν οι Ρωμαίοι, εφορμώντας κατά των αντιπάλων τους να νικούν στις μάχες και έχοντας υπερισχύσει, να παρέχουν στους ηττημένους έναν τρόπο ζωής καλύτερο από αυτόν που είχαν προηγουμένως, διώχνοντας κάθε φόβο και δίνοντάς τους μερίδιο συμμετοχής στην πολιτική ζωή.

Όταν ήμουν παιδί, ο ηγέτης του στρατεύματος των Γαλατών^[21], που στράφηκαν ενάντια στους θεούς που πρώτα προσκυνούσαν, νίκησε εκείνον που είχε προσβάλει

τη Ρώμη^[3], κι αφού κατατρόπωσε και τον άνθρωπο που είχε δώσει νέα ζωή στις πόλεις^[4], ο ίδιος, θεωρώντας πως θα αποκόμιζε προσωπικό όφελος αναγνωρίζοντας κάποιον άλλον ως θεό, χρησιμοποίησε τις περιουσίες των ναών για να χτίσει την πόλη που επιθυμούσε. Δεν επέφερε, βέβαια, καμία αλλαγή στις καθιερωμένες λατρείες, αλλά οι ναοί υπέφεραν από φτώχεια* μπορούσε όμως κανείς να δει ότι γενικά όλες οι άλλες λειτουργίες τους εκτελούνταν στο ακέραιο.

Όταν η εξουσία πέρασε στον γιο του^[5] (μάλλον το σχήμα της εξουσίας, γιατί την ίδια την εξουσία την είχαν άλλοι, οι οποίοι χάρη στην ανατροφή που του έδωσαν από μικρό παιδί, είχαν τη δυνατότητα να είναι ισοδύναμοι μ' αυτόν στα πάντα), εκείνος, βασιλεύοντας υπό τις διαταγές άλλων, σε πολλά πράγματα πείστηκε ν' ακολουθήσει κακή πολιτική, και επιπλέον απαγόρευσε τις θυσίες. Ο εξάδελφός του, ένας άνθρωπος που τον διέκριναν όλες οι αρετές^[6], τις επανέφερε. Κι όταν αυτός έχασε τη ζωή του στην Περσία (δεν θα μιλήσω τώρα για τα όσα έκανε και τα όσα έμελλε να κάνει), οι θυσίες παρέμειναν για κάποιο διάστημα, αλλά, ύστερα από κάποια νεότερα συμβάντα, απαγορεύτηκαν από τους δύο αδελφούς^[7]. Δεν απαγορεύτηκε όμως η προσφορά θυμιάματος. Αυτό το τελευταίο έχει επιβεβαιωθεί και από τον δικό σου νόμο, πράγμα που μας κάνει περισσότερο να νιώθουμε ευγνωμοσύνη για ό,τι μας έχει παραχωρηθεί παρά να υποφέρουμε γι' αυτά που στερηθήκαμε.

Βέβαια, εσύ ο ίδιος δεν έδωσες διαταγή να κλείσουν οι ναοί και δεν απαγόρευες ούτε την είσοδο σε ναούς, ούτε το ιερό πυρ των ναών, ούτε το λιβάνι, ούτε τις προσφορές άλλων θυμιαμάτων σε ναούς και βωμούς. Όμως, εκείνα τα μαυροφορεμένα υποκείμενα, που τρώνε περισσότερο κι από τους ελέφαντες και κατεβάζοντας αμέτρητα ποτήρια, παρενοχλούν τους άλλους που συνοδεύουν το πιτό τους με τραγούδια, αυτοί που συγκαλύπτουν τις επιδόσεις τους στο φαγοπότι με μια τεχνητή χλωμάδα του προσώπου. Αυτοί, ενώ ο νόμος παραμένει σε ισχύ, ορμούν πάνω στους ναούς κρατώντας ξύλα και πέτρες και σίδερα, και μερικές φορές χωρίς αυτά, με χέρια και πόδια. Ακολουθεί η εκ του ασφαλούς λεηλασία^[8], το γκρέμισμα της στέγης, η κατεδάφιση των τοίχων, σπάσιμο των αγαλμάτων, αναποδογύρισμα των βωμών. Και οι ιερείς των ναών είναι υποχρεωμένοι να σωπαίνουν ή να πεθαίνουν. Κι αφού κατεδαφίσουν έναν ναό, σπεύδουν στον δεύτερο και στον τρίτο κι ύστερα στοιβάζουν τρόπαια πάνω σε τρόπαια, καταπατώντας τον νόμο.

Τέτοιες πράξεις αποτολμούνται και μέσα σε πόλεις, όμως κυρίως στην ύπαιθρο. Κι είναι πολλοί αυτοί που κάθε φορά επιτίθενται' κι ύστερα από τα μύρια κακά που διαπράττουν τα σκορπισμένα πλήθη, συγκεντρώνονται και ζητούν αναμεταξύ τους λογαριασμό των πράξεων τους, και το 'χουν σε ντροπή να μην έχουν διαπράξει τα μεγαλύτερα αδικήματα. Ξεχύνονται στους αγρούς σαν χείμαρροι και μαζί με τους ναούς ερημώνουν και τους αγρούς. Γιατί όταν ένας αγρός στερηθεί τον ναό του, πάει χαμένος, τυφλώνεται και πεθαίνει. Οι ναοί, βασιλιά, είναι η ψυχή των αγρών οι ναοί πρωτοέδωσαν ζωή στους αγρούς, και από γενιά σε γενιά παραδόθηκαν στους σημερινούς ανθρώπους.

Σ' αυτούς αποθέτουν τις ελπίδες τους οι αγρότες, για τις γυναίκες ή τους συζύγους, για τα παιδιά τους, για τις αγελάδες, για τη γη που σπέρνουν και φυτεύουν. Κι όταν παθαίνει τέτοιο κακό η ύπαιθρος, μαζί με τις ελπίδες των αγροτών χάνεται κι η προθυμία τους, γιατί πιστεύουν πως θα πάνε οι κόποι τους χαμένοι, αφού στερήθηκαν τους θεούς που θα βοηθήσουν ώστε οι κόποι τους να ευοδωθούν. Και όπως δεν δουλεύουν τη γη με την ίδια φροντίδα, ούτε κι η σοδειά μπορεί να είναι ίδια με πριν. Έτσι, και ο γεωργός γίνεται φτωχότερος και η είσπραξη φόρων μειώνεται. Γιατί, ακόμα και να είναι κανείς πρόθυμος ν' αποδώσει φόρους, τον εμποδίζει η ίδια η αδυναμία του.

Να τι αντίκτυπο έχουν στις μεγάλες υποθέσεις του κράτους οι βιαιότητες που αποτολμούν ενάντια στον κόσμο της υπαίθρου οι άνθρωποι αυτοί που ισχυρίζονται ότι πολεμούν τους ναούς. Μόνο που ο πόλεμός τους, είναι γι' αυτούς πηγή εισοδήματος, γιατί αρπάζουν όχι μόνο ό,τι βρίσκεται μες στους ναούς αλλά και τα υπάρχοντα των ταλαίπωρων αγροτών, την παραγωγή τους και τα ζωντανά. Και αποχωρούν τελικά οι εισβολείς κουβαλώντας τη λεία τους από τα μέρη που εκπόρθησαν. Και δεν τους φτάνει αυτό, αλλά σφετερίζονται και ξένα κτήματα, λέγοντας ότι η γη του τάδε γεωργού είναι περιουσία του ναού, και πολλοί έχουν χάσει έτσι πατρικές περιουσίες, επειδή προβάλλονται ψεύτικοι τίτλοι. Από τα δεινά των άλλων καλοπερνούν αυτοί, που ισχυρίζονται ότι κάνοντας νηστείες λατρεύουν τον θεό τους. Κι αν κάποιος από τα θύματά τους πάνε στην πόλη και βρουν τον «ποιμένα» (έτσι αποκαλούνται κάποιοι άνθρωποι, όχι και τόσο αγαθοί) και κλαίγοντας του διηγηθούν τα όσα έπαθαν, ο «ποιμένας» αυτός επαινεί τους κακοποιούς και ξαποστέλνει τους παθόντες, λέγοντάς τους πως είναι κερδισμένοι κι από πάνω, που δεν έπαθαν χειρότερα.

Κι όμως, βασιλιά, δικοί σου υπήκοοι είναι κι αυτοί και σου είναι πιο χρήσιμοι από τους άλλους που εγκληματούν σε βάρος τους, όσο πιο χρήσιμος είναι ένας

εργαζόμενος από έναν άεργο. Αυτοί είναι οι μέλισσες, ενώ εκείνοι οι κηφήνες. Κι όταν ακούνε πως σε κάποιο κτήμα υπάρχουν πράγματα προς αρπαγή, αμέσως κατηγορούν τον κτηματία ότι κάνει θυσίες και άλλα κακά, και ότι πρέπει να γίνει ένοπλη επέμβαση, και να σου, καταφθάνουν οι σωφρονιστές. Έτσι τις βαφτίζουν τις ληστείες τους, αν και η λέξη «ληστεία» είναι ανεπαρκής. Ο ληστής κοιτάει να ξεφύγει και αρνείται την πράξη του κι αν τον πεις ληστή θα το πάρει για προσβολή. Ενώ αυτοί περηφανεύονται και καμαρώνουν για τα κατορθώματα τους και τα διηγούνται σε όσους δεν τα γνωρίζουν, κι από πάνω έχουν και την αξίωση να ανταμειφθούν γι' αυτά.

Όμως τι άλλο είναι αυτό, αν όχι πόλεμος κατά των γεωργών σε καιρό ειρήνης; Σε τίποτα βέβαια δεν μειώνει τις συμφορές τους το ότι τις παθαίνουν από συμπατριώτες τους, για να μη πω ότι είναι ακόμα πιο τρομερό, όσα περιέγραψα παραπάνω, να τα παθαίνεις σε καιρό ειρήνης απ' αυτούς που θα 'ταν φυσικό να τους έχεις συμμάχους σε ώρες πολέμου.

Μα τότε, για ποιον λόγο διατηρείς στρατό, βασιλιά, και τον εξοπλίζεις και κάνεις συσκέψεις με στρατηγούς, και άλλους τους τοποθετείς εκεί που είναι απαραίτητοι και σ' άλλους γράφεις επιστολές για επείγοντα ζητήματα ή τους στέλνεις απαντήσεις όταν σε ρωτάνε; Τί νόημα έχουν τα καινούρια τείχη κι η επίπονη δουλειά για να χτιστούν μες στο καλοκαίρι; Σε τι αποβλέπουν όλα αυτά; Τι είναι αυτό που επιτρέπει στους ανθρώπους της πόλης και της υπαίθρου να ζουν σε ασφάλεια, να κοιμούνται ήσυχοι και να μην τους ταραξεί ο φόβος του πολέμου, αν όχι η πεποίθηση ότι ο κάθε ξένος εισβολέας θα πάρει δρόμο, παθαίνοντας μεγαλύτερο κακό απ' αυτό που θα 'χει προκαλέσει; Αν λοιπόν, την ώρα που εσύ κρατάς μακριά τους εξωτερικούς εχθρούς, κάποιοι από τους υπηκόους σου επιτίθενται ενάντια σε κάποιους άλλους υπηκόους σου και δεν τους αφήνουν να απολαμβάνουν κι αυτοί τα κοινά αγαθά, τότε αυτοί δεν καταπατούν τους κόπους σου, τις φροντίδες, τις προφυλάξεις σου; Μ' αυτές τις πράξεις τους δεν εναντιώνονται στη θέλησή σου;

Θα ισχυριστούν, βέβαια, ότι τιμωρούν αυτούς που κάνουν θυσίες και παραβαίνουν τον νόμο που δεν τις επιτρέπει. Ψεύδονται, βασιλιά, όταν τα λένε αυτά. Από τα θύματά τους, που δεν είναι άνθρωποι ξεβγαλμένοι, κανείς δεν είναι τόσο θρασύς ώστε να 'χει την αξίωση να είναι υπεράνω του νόμου -και λέγοντας νόμο εννοώ τον νομοθέτη. Πιστεύεις πως οι άνθρωποι αυτοί, που δειλιάζουν μπροστά στη γλαμύδα του φοροεισπράκτορα, θα δείχναν περιφρόνηση στον ίδιο το βασιλιά; Κι

όμως, συχνά το περιβάλλον του Φλαβιανού^[9] ακριβώς αυτά ισχυριζόταν, χωρίς ποτέ να αποδειχτεί τίποτα, ακόμα και μέχρι σήμερα.

Εμπρός λοιπόν, προκαλώ τους προστάτες αυτού του νόμου: Ποιός από σας είδε κάποιον από τους ανθρώπους που τους αναστατώσατε τη ζωή, να κάνει θυσίες κατά τρόπο που απαγορεύει ο νόμος; Ποιός, είτε νέος είτε γέρος, άντρας ή γυναίκα, ποιός συγχωριανός που διαφωνεί μ' αυτούς που κάνουν θυσίες στους θεούς, ποιός γείτονας έκανε καταγγελία; Η έχθρα και ο φθόνος εύκολα θα μπορούσαν να σπρώξουν κάποιον να καταδώσει τον γείτονά του με μεγάλη του χαρά. Όμως, ούτε από γείτονες, ούτε από άλλους ήρθε ποτέ κανείς, και ούτε πρόκειται να έρθει, γιατί φοβάται την ψευδορκία, για να μη πω το ξύλο που θα φάει εξ αιτίας της ψευδορκίας. Πού βασίζεται η ενοχοποίησή τους, αν όχι σε απλές διαβεβαιώσεις, ότι έκαναν θυσίες; Όμως αυτές δεν είναι αρκετές για τον βασιλιά.

«Δηλαδή δεν έκαναν θυσίες;», θα ρωτήσετε. Ναι, έκαναν και με το παραπάνω. Αλλά για το φαγητό τους το έκαναν οι άνθρωποι, για το μεσημεριανό ή για τη διασκέδασή τους, και τα μοσχάρια τα έσφαζαν σε άλλο μέρος: Κανέναν βωμό δεν δέχτηκε προσφορά αίματος, κανένα κομμάτι του ζώου δεν αφέθηκε να καεί, δεν προηγήθηκε καμμιά κανονική θυσία, ούτε επακολούθησε σπονδή. Αν μερικοί άνθρωποι μαζευτούν σε μια ωραία τοποθεσία, κι αφού σφάξουν ένα πρόβατο ή ένα μοσχάρι ή και τα δυο, τα ψήσουν ή τα βράσουν και μετά στρωθούν καταγής και τα φάνε, δεν καταλαβαίνω, που παραβαίνουν τον νόμο.

Γιατί αυτά, βασιλιά, δεν τα 'χεις απαγορέψει δια νόμου. Απαγορεύοντας μία συγκεκριμένη πράξη, επιτρέπεις όλες τις υπόλοιπες. Έτσι, αν οι άνθρωποι αυτοί έπιναν όλοι μαζί καίγοντας κάθε λογής θυμιάματα, δεν παρέβαιναν κανέναν νόμο, ακόμα κι αν έκαναν φιλικές προπόσεις με τραγούδια και εκκλήσεις στους θεούς. Εκτός κι αν πρόκειται να αρχίσουμε συκοφαντίες σε βάρος της ιδιωτικής ζωής του καθενός.

Ήταν έθιμο, στις γιορτές να μαζεύονται πολλοί χωρικοί μαζί στα σπίτια των γνωστών, να κάνουν θυσίες και έπειτα να γλεντούν. Όσο επιτρεπόταν αυτό, το έκαμαν. Και στη συνέχεια, εκτός από τις θυσίες, όλα τα άλλα παρέμειναν επιτρεπτά. Κι έτσι, όταν το 'θελε η μέρα, οι άνθρωποι ανταποκρίνονταν και την τιμούσαν, όπως τιμούσαν και τον οίκο του θεού, με τρόπο που δεν τους εξέθετε σε κίνδυνο. Κανείς τους δεν είπε, ούτε άκουσε, ούτε έπεισε, ούτε πείστηκε ότι πρέπει να προσφερθεί θυσία. Και από τους εχθρούς τους, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί

ότι παραβρέθηκε αυτόπτης μάρτυρας σε θυσία ή ότι έχει να παρουσιάσει κάποιον καταδότη.

Γιατί αν ήταν έτσι, ή αν υπήρχε κάποια άλλη απόδειξη, ποιος θα το ανεχόταν, να κάνουν οι ίδιοι συλλήψεις και να ωρύονται και να κατηγορούν, όχι στο δικαστήριο του Φλαβιανού, αλλά στα αληθινά δικαστήρια; Θα μπορούσαν άνετα να θέσουν τέρμα στις θυσίες: Αρκεί να έβγαιναν από τη μέση κάποιοι συγκεκριμένοι που θυσιάζουν.

Αλλά δεν το συνηθίζουν, θα πούνε, να παραδίδουν έναν άνθρωπο στους δημίους του, ακόμα κι αν έχει κάνει τα χειρότερα. Εγώ θα αφήσω κατά μέρος τον αριθμό των ανθρώπων που οι ίδιοι θανάτωσαν στη διάρκεια ταραχών, χωρίς καν να ντραπούν το κοινό τους όνομα -κι αυτό για να μη μου αντιτείνει κανείς ότι επρόκειτο για «αστόχαστες ενέργειες». Όμως όταν κυνηγήσατε ανθρώπους, που με τις φροντίδες τους ανακούφιζαν από τη φτώχεια γέρους και γριές και ορφανά, με σωματικές αναπηρίες τα περισσότερα, αυτό δεν ήταν φόνος; Δεν ήταν θάνατος; Όταν τους καταδικάζεις να πεθάνουν με τον χειρότερο θάνατο, από πείνα, δεν τους σκοτώνεις; Γιατί αν τους στερήσεις τα μέσα συντήρησης, το μόνο που τους απομένει είναι αυτό. Κι έπειτα, σκοτώνοντας εκείνους τους ανθρώπους (τους προστάτες τους) σκοτώνετε και αυτούς τους αθώους. Όμως, δεν θα σας περνούσε η ιδέα να το κάνετε αυτό αν όντως είχαν παραβεί τον νόμο. Το ότι αποφεύγουν τα δικαστήρια είναι απόδειξη ότι οι άνθρωποι δεν έκαναν θυσίες. Σφάζοντάς τους έτσι χωρίς δίκη, ομολόγησαν ότι δεν είχαν επιβαρυντικά στοιχεία για το δικαστήριο.

Κι αν αρχίσουν να μου μιλάνε για τις Βίβλους στις οποίες μένουν πιστοί, όπως ισχυρίζονται, εγώ θα τους αντιπαραθέσω τις φαύλες πράξεις τους. Γιατί αν δεν ήταν φαύλες, οι ίδιοι δεν θα ζούσαν τώρα μες στην πολυτέλεια. Και ξέρουμε τώρα, ότι όπως περνούν τις μέρες περνούν και τις νύχτες τους. Δεν θα ήταν αφύσικο, όταν τη μέρα δεν έχουν κανέναν ενδοιασμό, να είναι φρόνιμοι τη νύχτα; Έχουν καταστραφεί τόσοι και τόσοι ναοί στην ύπαιθρο εξ αιτίας της θρασύτητας και της παράνοιάς τους, της δίψας για κέρδος και της έλλειψης αυτοσυγκράτησης.

Και να μία απόδειξη: Υπήρχε στη Βέροια ένα χάλκινο άγαλμα του Ασκληπιού που είχε τη μορφή του ωραίου Αλκιβιάδη -σε τούτο το άγαλμα η τέχνη εξομοιωνόταν με τη φύση. Τόσο ωραίο ήταν, που ακόμα κι εκείνοι που το έβλεπαν καθημερινά δεν χόρταιναν να το κοιτάζουν. Κανείς δεν είναι τόσο ξεδιάντροπος ώστε να πει ότι γίνονταν θυσίες σ' αυτό το άγαλμα. Κι ωστόσο, βασιλιά, τούτο το άγαλμα που

για να γίνει τόσο τέλειο χρειάστηκε τόσο κόπος αλλά και λαμπρότητα ψυχής, έχει πια γίνει κομμάτια, έχει χαθεί. Το έργο του Φειδία, το μοιράστηκαν αναμεταξύ τους χέρια πολλά. Για ποιά προσφορά αίματος; Για ποιά θυσία; Για ποιά παράνομη λατρεία;

Κρίνοντας από την περίπτωση αυτή -όπου ενώ δεν είχαν να καταγγείλουν καμιά θυσία έκαναν κομμάτια τον Αλκιβιάδη, ή μάλλον τον Ασκληπιό, στερώντας την πόλη από το στολίδι της-, θα πρέπει να πιστέψουμε ότι οι άνθρωποι αυτοί κινήθηκαν και στην ύπαιθρο κατά τον ίδιο τρόπο. Καμιά θυσία δεν προσφέρθηκε στους ναούς εκείνους, όπου απλώς πήγαιναν και έβρισκαν ανάπαυση οι δουλευτάδες κι ωστόσο γκρεμίστηκαν όλοι, μικροί και μεγάλοι. Κι αυτοί που τους στερήθηκαν μοιάζουν τώρα με ανθρώπους που τους ρίξαν από το καράβι στη θάλασσα.

Ποιοί αξίζει λοιπόν να τιμωρηθούν; Αυτοί που τηρούν τους νόμους ή εκείνοι που στη θέση των νόμων βάζουν τις επιθυμίες τους; Αν είναι κακό πράγμα η ανυπακοή στα διατάγματα σου, βασιλιά, τότε οι άνθρωποι που δεν έκαναν θυσίες υπάκουσαν σ' αυτά, ενώ ακριβώς το αντίθετο έκαναν όσοι λεηλάτησαν περιουσίες που εσύ ο ίδιος όρισε να παραμείνουν στα χέρια των ιδιοκτητών τους. Κι όσοι αυθαίρετα επέβαλαν τιμωρίες, οφείλουν να τιμωρηθούν γι' αυτό και για το ότι οι τιμωρίες που επέβαλαν ήταν τελείως ανάρμοστες, καθώς άφησαν ζωντανούς ανθρώπους που κατηγορούσαν, και κατέστρεψαν άψυχα πράγματα, τα οποία κανείς δεν είναι δυνατό να κατηγορήσει.

Επιπλέον, αν είχαν να κάνουν με κανένα φοβερό αδίκημα, υποχρέωσή τους ήταν να δείξουν ότι οι άλλοι αξίζει να τιμωρηθούν. Όμως, η επιβολή της τιμωρίας είναι δουλειά του δικαστή. Και το να βρεθεί δικαστής δεν ήταν καθόλου δύσκολο: Όλες οι επαρχίες υπό την εξουσία τους βρίσκονται. Έναν δολοφόνο, οι συγγενείς του θύματος τον τιμωρούν μέσω της απόφασης των δικαστών οι ίδιοι οι συγγενείς απλώς μιλούν μες στο δικαστήριο. Κανείς τους δεν αρπάζει το σπαθί να το καρφώσει στον τράχηλο του δολοφόνου, χρησιμοποιώντας, αντί για το δικαστήριο, τα χέρια του. Το ίδιο ισχύει και για τους τυμβωρύχους, τους προδότες και τους άλλους εγκληματίες, χθεσινούς και αυριανούς: Αντί για το σπαθί υπάρχει η καταγγελία, η μήνυση, το δικαστήριο.

Και φαντάζομαι ότι κι οι δικαστές επιθυμούν, οι τιμωρίες να επιβάλλονται από τους αρμόδιους που ορίζει ο νόμος. Ετούτοι εδώ όμως από μόνοι τους δίκάζαν όλους όσους κατηγορούσαν, κι αφού έβγαζαν την απόφαση αναλάμβαναν και το

έργο του δήμιου. Και με τι σκοπό; Απαγορεύοντας στους ανθρώπους τη λατρεία των θεών, να τους κάνουν να μεταστραφούν στη δική τους πίστη. Μα αυτό είναι εντελώς ηλίθιο. Ποιός δεν το ξέρει, ότι εξαιτίας των παθημάτων τους, οι άνθρωποι ένιωσαν για την πίστη τους μεγαλύτερο θαυμασμό απ' ότι πριν; Ακριβώς όπως οι ερωτευμένοι, που όταν τους είναι απαγορευμένη η ερωτική πράξη, την κάνουν ακόμα πιο συχνά και νιώθουν μεγαλύτερο πάθος για το πρόσωπο που αγαπούν.

Αν πάλι, το γκρέμισμα των ιερών ήταν αρκετό ώστε να αλλάξουν μυαλά οι άνθρωποι, τότε εσύ ο ίδιος θα είχες διατάξει να γκρεμιστούν εδώ και πολύ καιρό, γιατί θα σε χαροποιούσε μια τέτοια μεταστροφή. Ήξερες όμως ότι δεν το μπορούσες, γι' αυτό και δεν έβαλες χέρι στους ναούς. Όσο γι' αυτούς που κάνουν τις καταστροφές, αν έλπιζαν σε κάτι τέτοιο, θα ήταν σωστό να προχωρήσουν στις όποιες ενέργειές τους μαζί με σένα και να σου επιτρέψουν, ως βασιλέα, να μοιραστείς τις φιλοδοξίες τους. Θα ήταν καλύτερο, πιστεύω, να επιτύχουν τους σκοπούς τους με νόμιμες ενέργειες κι όχι παραβαίνοντας τους νόμους.

Κι αν σου πούνε, ότι χάρις σ' αυτά τα κατορθώματά τους, μερικοί άνθρωποι έχουν μεταστραφεί και τώρα μοιράζονται την ίδια πίστη μ' αυτούς, μη σου διαφεύγει ότι μιλούν για φαινομενικές και όχι αληθινές μεταστροφές. Οι άνθρωποι στην πραγματικότητα δεν απομακρύνθηκαν από τις ιδέες τους. Απλώς έτσι λένε, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι αλλαξοπίστησαν, αλλά ότι εξαπάτησαν τους άλλους. Φαινομενικά συμμετέχουν στις ομαδικές και στις άλλες εκδηλώσεις τους, όμως την ώρα που προσεύχονται, είτε δεν απευθύνονται σε κανέναν θεό, είτε απευθύνονται στους θεούς -μολονότι ο χώρος στον οποίο βρίσκονται δεν είναι ο κατάλληλος· πάντως αυτούς καλούν. Ακριβώς όπως στις τραγωδίες: Ο ηθοποιός που παρουσιάζεται στη σκηνή ως τύραννος δεν είναι τύραννος, μόνο είναι αυτός που ήταν πριν φορέσει τη μάσκα. Έτσι κι ο καθένας, μέσα του παραμένει αμετακίνητος, αφήνοντας στους άλλους την εντύπωση ότι έχει αλλάξει.

Τί καλό έχουν πετύχει λοιπόν, όταν πρόκειται μόνο για λόγια κι όχι για πράξεις; Σε τέτοια ζητήματα, βέβαια, χρειάζεται να πείθεις τον άλλον, όχι να τον εξαναγκάζεις. Κι αυτός που χρησιμοποιεί εξαναγκασμό επειδή δεν μπορεί να πείσει, δεν πετυχαίνει τίποτα, απλώς έτσι νομίζει. Έχει ειπωθεί ότι κάτι τέτοιο είναι έξω από τους κανόνες και τις συνήθειές τους, ότι τιμούν την πειθώ και αποδοκιμάζουν τον εξαναγκασμό. Τότε γιατί σας πιάνει τρέλα με τους ναούς; Αν δεν μπορείτε να πείσετε, είναι ανάγκη να καταφεύγετε στη βία; Δεν είναι ολοφάνερο ότι έτσι παραβαίνετε τους δικούς σας κανόνες;

Αλλά το να μην υπάρχουν ιερά, ισχυρίζονται, είναι προς όφελος της χώρας και των ανθρώπων που την κατοικούν. Εδώ, βασιλιά, χρειάζεται να μιλήσω χωρίς περιστροφές, όμως φοβάμαι πως θα ενοχλήσω κάποιους ανωτέρους μου. Ας συνεχίσω όμως τον λόγο μου, μιας και το μόνο πράγμα που απαιτείται απ' αυτόν είναι η αλήθεια.

Ας μου πει κάποιος απ' αυτούς τους ανθρώπους που παράτησαν τις λαβίδες, τα σφυριά και τ' αμόνια^[10] για να 'χουν την αξίωση να μας κάνουν διαλέξεις περί του ουρανού και των βασιλέων του: Ποιούς ακολουθούσαν οι Ρωμαίοι στο ξεκίνημά τους, κι από μικροί και ταπεινοί που ήσαν πρώτα, κατόρθωσαν τα μέγιστα; Τον θεό ετούτων εδώ ή τους θεούς στους οποίους είναι αφιερωμένοι οι ναοί κι οι βωμοί και που μέσω των μάντεων, άκουγαν οι Ρωμαίοι τους ορισμούς τους για το τι έπρεπε να πράξουν και τι όχι; Κι ο Αγαμέμνονας που έκανε τόσες και τόσες θυσίες σαλπάροντας για την Τροία, δεν εξασφάλισε την επιστροφή του, άδοξη ή όχι, όταν η Αθηνά επινόησε τα μέσα για τον σκοπό αυτό; Και πριν απ' αυτόν, μήπως δεν ξέρουμε ότι κι ο Ηρακλής που λεηλάτησε την ίδια πόλη, κέρδισε την υποστήριξη των θεών προσφέροντάς τους θυσίες;

Κι ακόμα, η λαμπρή νίκη του Μαραθώνα δεν οφείλεται τόσο στους δέκα χιλιάδες Αθηναίους, όσο στον Ηρακλή και στον Πάνα. Και η θεϊκή Σαλαμίνα, όχι τόσο στα τριακόσια καράβια των Ελλήνων όσο στους Ελευσίνιους συμμάχους που έσπευσαν στη ναυμαχία υπό τους ήχους των ιερών τους ύμνων. Θα μπορούσε κανείς ν' αναφέρει αμέτρητους πολέμους που η έκβασή τους κρίθηκε από τους θεούς και, μα τον Δία, και εποχές ειρήνης και ησυχίας.

Και το σημαντικότερο: Εκείνοι που περισσότερο απ' όλους φαίνονται να καταφρονούν τους θεούς, χωρίς να το θέλουν, τους έχουν τιμήσει. Ποιοί είναι αυτοί; Μα ακριβώς εκείνοι που δεν τόλμησαν να απαγορέψουν τις θυσίες στη Ρώμη. Κι όμως, αν γενικά οι θυσίες είναι μια ανοησία, γιατί δεν απαγορεύτηκε αυτή η ανοησία; Αν είναι και βλαβερές, ένας λόγος παραπάνω. Αν όμως στις θυσίες που γίνονται εκεί βασίζεται η σταθερότητα της αυτοκρατορίας, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι παντού οι θυσίες είναι προς όφελος μας, και ότι πρέπει να προσφέρουμε στους θεούς της Ρώμης τις μεγαλύτερες τιμές και μικρότερες στους θεούς της υπαίθρου ή και των άλλων πόλεων, ακόμα κι αυτό, θα το δεχόταν οποιοσδήποτε λογικός άνθρωπος.

Σ' έναν στρατό δεν είναι ίση η συνεισφορά όλων, όμως πάνω στη μάχη ο καθένας απ' τη μεριά του όλο και κάτι προσφέρει. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τους

κωπηλάτες: Δεν έχουν όλων τα χέρια την ίδια δύναμη, όμως κι αυτός που υστερεί σε δύναμη κάπως συντελεί. Κι από τους θεούς, άλλος ενισχύει τη δύναμη της Ρώμης, άλλος είναι σωτήρας μιας πόλης που βρίσκεται υπό την εξουσία της, κάποιος άλλος προστατεύει έναν αγρό και φροντίζει για την ευημερία του. Ας υπάρχουν, τότε, ναοί παντού, αλλιώς ας το ομολογήσουν αυτοί (οι αξιωματούχοι) ότι είναι δυσμενής η στάση σου απέναντι στη Ρώμη, αφού της επιτρέπεις να κάνει πράγματα που θα την ζημιώσουν.

Και δεν διατηρήθηκαν οι θυσίες μοναχά στη Ρώμη, αλλά και στην μεγάλη πόλη του Σέραπη, την Αλεξάνδρεια, που χάρις στο πλήθος των καραβιών της, οι σοδειές της Αιγύπτου γίνονται κοινή περιουσία όλων των ανθρώπων. Κι η σοδειά της Αιγύπτου είναι έργο του Νείλου και προς τιμήν του Νείλου γίνονται γιορτές, όπου τον προτρέπουν να πλημμυρίσει τα χωράφια. Κι αν δεν διοργανωθούν οι γιορτές στην εποχή που πρέπει κι απ' αυτούς που πρέπει, ο Νείλος δεν πρόκειται να πλημμυρίσει. Έχω την αίσθηση ότι, ξέροντάς το αυτό, εκείνοι που θα 'θελαν ακόμα και τις γιορτές να απαγορέψουν, δεν τις απαγορεύουν, παρά επιτρέπουν να γίνονται σύμφωνα με τα παλιά έθιμα οι γιορτές προς τιμήν του ποταμού, που του ανταποδίδουν τις ευεργεσίες.

Τί θα γίνει, λοιπόν; Επειδή δεν υπάρχουν παντού, σε κάθε αγρό, ποτάμια σαν τον Νείλο να ευεργετούν τη γη, δεν θα πρέπει να υπάρχουν ούτε ναοί, και θα πρέπει να παθαίνουν οι ναοί ό,τι αποφασίσουν ετούτοι οι ευγενείς; Με χαρά θα τους έθετα το ερώτημα: Θα τολμήσουν να βγουν μπροστά να πουν ότι πρέπει να πάψουν οι γιορτές του Νείλου και να μη μετέχει η γη, να μη σπέρνεται, να μη θερίζεται, να μη βγάζει στάρι κι ούτε να μεταφέρονται τα προϊόντα της παντού σ' όλον τον κόσμο, όπως τώρα; Αν υπ' αυτές τις συνθήκες δεν ανοίγουν το στόμα τους, με τη σιωπή τους αναιρούν τους ισχυρισμούς τους. Γιατί, όποιος δεν λέει ότι ο Νείλος πρέπει να στερηθεί τις τιμές που του αποδίδονται, συμφωνεί ότι οι τιμές προς τους ναούς είναι προς όφελος των ανθρώπων.

Όταν λοιπόν επικαλούνται τον ιερόσυλο^[11], -αφήνω κατά μέρος το ότι εκείνος δεν εμπόδισε τις θυσίες-, τους ρωτώ: Ποιός άλλος τιμωρήθηκε τόσο βαριά για τη στάση του απέναντι στις περιουσίες των ναών, είτε κάνοντας ο ίδιος κακό^[12] στον εαυτό του, είτε υποφέροντας ακόμα και μετά τον θάνατο του, που οι άνθρωποι της οικογένειάς του επιτεθήκαν ο ένας στον άλλο και δεν απόμεινε κανένας; Κι όμως θα 'ταν πολύ καλύτερο γι' αυτόν, να βρεθούν στην εξουσία οι απόγονοί του, παρά να μεγαλώσει με καινούρια οικοδομήματα η πόλη που 'χει πάρει τ' όνομά

του, τη στιγμή που όλοι οι άνθρωποι -εκτός από κείνους που ζουν μέσα σε χυδαίες απολαύσεις- καταριούνται την ευημερία που οι ίδιοι της παρέχουν μένοντας φτωχοί.

Κι όταν μετά απ' αυτόν μιλούν για τον γιο του και την καταστροφή που προκάλεσε στους ναούς -παρ' ότι δεν ήταν λιγότερο κοπιαστική η κατεδάφιση απ' ότι η οικοδόμησή τους, τόσο ήταν δύσκολο να αποκολλήσουν τη μια από την άλλη τις πέτρες που 'χαν σφιχτοδεθεί μεταξύ τους-, όταν λοιπόν μιλούν γι' αυτά, εγώ προσθέτω κι από πάνω ότι εκείνος πρόσφερε τους ναούς σαν δώρα στους αυλικούς του, θαρρείς και χάριζε κανένα άλογο ή δούλο ή σκυλί ή κύπελο χρυσό. Όμως, τα δώρα αυτά ήταν μοιραία και γι' αυτούς που τα χάρισαν και γι' αυτούς που τα πήραν. Έζησε όλη του τη ζωή μες στον φόβο, τρέμοντας τους Πέρσες: Όπως τα παιδιά φοβούνται τον μπαμπούλα, αυτός φοβόταν κάθε άνοιξη την επίθεση που θα δεχόταν. Αυτοί, είτε πέθαναν δυστυχισμένοι χωρίς παιδιά και διαθήκη, είτε θα ήταν καλύτερα να μην είχαν καθόλου παιδιά.

Μέσα σε τέτοια ατιμία, μέσα σε τέτοιο μεταξύ τους πόλεμο ζουν τα παιδιά τους τριγυρνώντας ανάμεσα στους κίονες των ναών κι αυτοί οι ναοί είναι, νομίζω, η αιτία γι' αυτή τους την κατάσταση. Τέτοια υλικά μέσα ευημερίας παρέδωσαν στα παιδιά τους αυτοί οι φιλοχρήματοι. Και τώρα οι άνθρωποι που οι αρρώστιες τους χρειάζονται το χέρι του Ασκληπιού, οδηγούνται στην Κιλικία^[13], όμως στέλνονται πίσω άπραγοι εξαιτίας των προσβολών που υπέφερε αυτός ο τόπος. Πώς είναι, λοιπόν, δυνατόν να μην αποχωρούν βλαστημώντας τον υπεύθυνο γι' αυτά;

Τέτοια πρέπει να είναι η ζωή του βασιλιά, ώστε ακόμη και μετά θάνατον να τον μνημονεύουν με επαίνους και τέτοιος βασιλιάς ξέρουμε πως ήταν ο διάδοχός του στον θρόνο^[14] που θα κατατρόπωνε τους Πέρσες, αν η προδοσία δεν εμπόδιζε τα σχέδιά του. Σπουδαίος όμως είναι ακόμη και στον θάνατο του. Γιατί πέθανε με δόλο, όπως ο Αχιλλέας, όμως δοξάζεται όπως εκείνος, για τα έργα που έκανε πριν πεθάνει.

Και αυτή είναι η ανταμοιβή του απ' τους θεούς στους οποίους απέδωσε ναούς, τιμές, τεμένη, βωμούς και θυσίες. Απ' αυτούς έμαθε ότι επρόκειτο να πεθάνει μόλις θα ταπεινώνε την περηφάνεια των Περσών και με τη ζωή του εξαγόρασε τη δόξα του, αφού κυρίεψε πολλές πόλεις, κατέστρεψε πολλή γη και έμαθε τους διώκτες να τρέπονται σε φυγή, ενώ, όπως όλοι γνωρίζουμε, σκόπευε να δεχτεί πρεσβεία που θα διαμήνυε την υποταγή των εχθρών. Γι' αυτό, λοιπόν, καλοσώρισε

με χαρά το τραύμα και ευχαριστιόταν να το βλέπει, και χωρίς να δακρύζει ο ίδιος, κατηγορούσε αυτούς που έκλαιγαν επειδή δεν πίστευαν ότι το τραύμα του ήταν πολύ καλύτερο απ' τα γηρατειά. Και οι πολλές πρεσβείες των εχθρών από την εποχή του και μετά οφείλονται σ' αυτόν, όπως και το ότι οι Αχαιμενίδες προτίμησαν τις διαπραγματεύσεις και όχι τον πόλεμο, οφείλεται στο δέος που τους προκάλεσε. Αυτός ήταν που αποκατέστησε τους ναούς για τους θεούς, αυτός που έκανε έργα αξέχαστα, αξέχαστος και ο ίδιος.

Εγώ περίμενα ο προκάτοχός του να γκρεμίσει, να καταστρέψει και να κάψει τους ναούς του εχθρού -μιας και είχε διακηρύξει την καταφρόνια του προς τους θεούς-, αν και θα ήταν καλύτερα να λυπηθεί τους ναούς και την περιουσία των εχθρών. Περίμενα όμως άξια να υπερασπιστεί τους δικούς μας ναούς που φτιάχτηκαν με πολύ κόπο, χρόνο, με πολλή δουλειά και πολλά χρήματα. Γιατί, αν με κάθε τρόπο πρέπει να προστατεύουμε τις πόλεις μας, αν οι πόλεις μας χρωστούν τη λαμπρή τους φήμη περισσότερο στους ναούς και αν αυτοί οι ναοί είναι, μετά την αίγλη των ανακτόρων, το κυριότερο θέλγητρό τους, πρέπει να τους φροντίζουμε και με ζήλο να τους διατηρούμε στο σώμα των πόλεων. Όπως και να 'χει, είναι οικοδομήματα, ακόμη κι αν δεν χρησιμοποιούνται ως ναοί. Η φορολογία απαιτεί, νομίζω, φοροεισπράκτορες: Αφήστε, λοιπόν, τον ναό να υπάρχει (ως χώρος συγκέντρωσης εισφορών), και μην τον καταστρέφετε. Ας μην θεωρούμε πως είναι έγκλημα να κόβει κανείς το χέρι ενός ανθρώπου, ενώ είναι ανεκτό να βγάζει τα μάτια των πόλεων. Ούτε να θρηνούμε για την ερείπωση που προκαλούν οι σεισμοί, όταν τις καταστροφές που θα προκαλούσε ένας σεισμός τις κάνουμε εμείς οι ίδιοι.

Οι ναοί, όπως και άλλα πράγματα, είναι περιουσία των βασιλιάδων. Σκέψου, όμως, αν είναι συνετοί, όσοι από μόνοι τους αφανίζουν αυτό που τους ανήκει. Αυτός που πετάει τα λεφτά του στη θάλασσα, έχει χάσει τα λογικά του. Αν ένας καπετάνιος κόψει το παλαμάρι που συγκρατεί το καράβι ή διατάξει σ' έναν ναύτη να πετάξει το κουπί του στη θάλασσα, θα τον περάσουν για άρρωστο. Αν τώρα ένας άρχοντας βλάψει έστω και ελάχιστα μια πόλη, θεωρείται μεγάλος ευεργέτης της; Γιατί πρέπει να καταστρέφει κάτι που είναι δυνατόν να αλλάξει τη χρήση του; Μα δεν είναι εξευτελιστικό για έναν στρατό να πολεμά να γκρεμίσει τα ίδια του τα τείχη και ο υπεύθυνος στρατηγός να τον διατάζει να στραφεί ενάντια σε πανύψηλα οικοδομήματα, που ανεγέρθηκαν πριν από πολύ καιρό με μεγάλο ζήλο και που η αποπεράτωσή τους ήταν γιορτή για τους τότε βασιλιάδες;

Και ας μην σκεφτεί κανείς πως αυτή είναι μια κατηγορία εναντίον σου, βασιλιά. Στα σύνορα με την Περσία βρίσκεται κατεδαφισμένος ένας ναός που όμοιος του

δεν υπήρχε, αν κρίνουμε απ' όλους όσους τον είδαν. Τόσο μεγάλο τον είχαν χτίσει, με πέτρες τεράστιες, που κάλυπτε τόση γη όση και η πόλη. Μέσα στον φόβο του πολέμου, ήταν τουλάχιστον αρκετό για τους κατοίκους ότι αν οι εχθροί κυρίευαν την πόλη, δεν θα έπαιρναν τίποτα περισσότερο, αφού δεν θα μπορούσαν να καταλάβουν τον ναό εξαιτίας ενός ισχυρού περιβόλου που αντιστάθηκε σε κάθε πολεμική μηχανή. Επιπλέον, ανεβαίνοντας στη στέγη του μπορούσε κανείς να παρατηρεί ένα μεγάλο μέρος της εχθρικής χώρας, πράγμα που είναι σπουδαίο πλεονέκτημα για τους εμπόλεμους. Άκουσα μάλιστα κάποιους, να μαλώνουν για το ποιος ναός έκανε το μεγαλύτερο θαύμα, αυτός που δεν υπάρχει πια ή ο ναός του Σέραπι -που εύχομαι να μην πάθει κι αυτός τα ίδια.

Αλλά αυτός ο καταπληκτικός ναός, -ας μην πω για τα κρυφά θέλγητρα της οροφής του και τα σιδερένια αγάλματα που έχουν χαθεί στο σκοτάδι, μακριά απ' το φως του ήλιου- αυτός ο ναός χάθηκε και πάει, προς λύπη αυτών που τον είδαν και προς ανακούφιση αυτών που δεν τον είδαν, γιατί σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι άλλο πράγμα να βλέπεις κι άλλο να ακούς. Πράγματι, αυτοί που δεν τον είδαν δοκίμασαν και τα δύο αισθήματα: Λύπη για το γκρέμισμά του και ανακούφιση για το ότι δεν τον είχαν δει.

Όμως, αν κάποιος εξετάσει το πράγμα προσεκτικά, δεν ευθύνεσαι εσύ γι' αυτό, αλλά ο άνθρωπος που σε παραπλάνησε^[15], ένας αχρείος, μισητός στους θεούς, δειλός και φιλοχρήματος και πληγή για την γη που τον δέχθηκε όταν γεννήθηκε. Ένας άνθρωπος που επωφελήθηκε απ' το παράλογο φέριμο της τύχης, έκανε κατάχρηση της τύχης του, υποδουλώθηκε στη γυναίκα του και της έκανε όλα τις χάρες κι ήταν η γυναίκα του το παν γι' αυτόν. Κι εκείνη πάλι είχε ανάγκη να υπακούει στο κάθε τι τους ανθρώπους που δίνουν τέτοιες διαταγές και που αποδεικνύουν την αρετή τους με το να ζουν ντυμένοι στα πένθιμα και ακόμη περισσότερο με το να φοράνε ρούχα από τσουβάλια^[16].

Τέτοια κλίκα σε εξαπάτησε, σε ξεγέλασε, σε παρέσυρε και σε παραπλάνησε. Μα εδώ ακόμα και θεοί έχουν εξαπατηθεί πολλές φορές, όπως μαθαίνουμε από τα παιδιά των θεών^[17]. Εξαπολύοντας λοιπόν κατηγορίες, ότι οι άλλοι, δήθεν, θυσιάζουν σφάγια, τόσο κοντά τους που ο καπνός μπαίνει στα ρουθούνια τους, ότι τους απειλούν, ότι τους προκαλούν με κάθε τρόπο, ότι κομπάζουν πιστεύοντας πως τίποτα πιο δυνατό δεν μπορεί να τους εμποδίσει· με τέτοια μυθεύματα, τέτοια τεχνάσματα και τέτοιες επινοημένες ιστορίες, ικανές να προκαλέσουν τον θυμό του, εξώθησαν τον πιο πρᾶο από τους βασιλιάδες να συμπεριφερθεί με τρόπο που

δεν αρμόζει στον χαρακτήρα του, αφού ό,τι πραγματικά τον διακρίνει είναι η φιλανθρωπία, η συμπόνια, ο οίκτος, η πραότητα, η επιείκεια και η θέληση να σώζει παρά να καταστρέφει. Όμως παρ' ό,τι υπήρξαν κι εκείνοι που μίλησαν δικαιότερα, ότι δηλαδή αν όντως συνέβαινε τέτοιο πράγμα, έπρεπε να επιβληθεί τιμωρία, ώστε να προληφθεί η επανάληψή του, αυτός^[18], θεωρώντας αναγκαίο να κερδίσει έστω και μια πύρρειο νίκη, νίκησε με κάθε μέσο.

Δεν έπρεπε να βάλει τις προσωπικές του απολαύσεις πάνω απ' τα συμφέροντά σου ούτε να κοιτά πώς θα αποκτήσει επιρροή σ' αυτούς που λαθραία εγκαταλείπουν τη γεωργία^[19] και ισχυρίζονται πως συνομιλούν στα βουνά με τον δημιουργό του σύμπαντος. Αντίθετα, έπρεπε να φροντίζει πως η βασιλεία σου θα φανεί και ευγενική και αξιέπαινη σε όλους τους ανθρώπους. Όμως όταν πρόκειται για υλικές απολαβές και για να σου αδειάσουν τα ταμεία, μαζεύονται γύρω σου ένα σωρό φίλοι και επιτήδριοι και η βασιλεία σου σημαίνει πιο πολλά γι' αυτούς απ' ό,τι οι ίδιες οι ζωές τους. Μα σαν έρθει η ώρα να συγκληθεί συμβούλιο, όπου χρειάζεται να σου δείξουν την εύνοια τους, η φιλία παραμερίζεται κι ο καθένας κοιτά να ικανοποιήσει το προσωπικό του συμφέρον.

Και αν κάποιος έρθει και τους ρωτήσει γιατί τα έκαναν αυτά, αρνούνται κάθε ευθύνη και απαντούν ότι έχουν ενεργήσει σύμφωνα με τις διαταγές του βασιλιά και ότι εκείνος οφείλει να απολογηθεί -τέτοια λένε. Αυτοί οφείλουν να μιλήσουν, αυτοί που δεν θα έχουν ποτέ καμιά δικαιολογία για τις πράξεις τους. Γιατί βέβαια, ποια δικαιολογία μπορεί να υπάρξει για τέτοια κακά; Αυτοί μπροστά σε άλλους αρνούνται την ευθύνη γι' αυτή την πράξη, όταν όμως συναντιούνται κατ' ιδίαν μαζί σου ισχυρίζονται πως καμιά άλλη πράξη δεν ευεργέτησε τόσο πολύ τον οίκο σου. Μακάρι αυτοί που σε ανέδειξαν αρχηγό σε στεριά και θάλασσα να απαλλάξουν τον οίκο σου απ' αυτούς. Μεγαλύτερη προσφορά δεν θα μπορούσες να δεχτείς, γιατί οι υποτιθέμενοι φίλοι και προστάτες σου, με τα κακοπροαίρετα λόγια τους, εκμεταλλευόμενοι την εμπιστοσύνη σου για να σε βλάψουν, δεν δυσκολεύτηκαν να σου κάνουν ζημιά.

Αλλά θα τους εξετάσω για να αποδείξω την ενοχή τους σ' αυτά που μόλις ανέφερα. Πείτε μου: Ποιός ο λόγος που γκρεμίσατε αυτόν τον μεγάλο ναό; Επειδή έτσι αποφάσισε ο βασιλιάς; Καλώς. Οπότε, οι καταστροφείς δεν έκαναν κανένα αδίκημα αφού έπραξαν σύμφωνα με τη θέληση του βασιλιά. Έτσι, όποιος έχει πράξει τα αντίθετα απ' αυτά που διατάζει ο βασιλιάς, δεν κάνει αδίκημα; Ε, λοιπόν, σ' αυτή την κατηγορία ανήκετε εσείς, αφού για τα όσα κάνατε δεν ισχύει η

παραπάνω δικαιολογία.

Για πείτε μου, γιατί ο ναός της Τύχης στέκεται σώος και αβλαβής καθώς και αυτός του Δία, της Αθηνάς και του Διόνυσου; Μήπως επειδή θέλατε να παραμείνουν αυτοί; Όχι, αλλά επειδή κανείς δεν σας έδωσε την εξουσία να ενεργήσετε εναντίον τους. Είχατε πάρει μήπως την εξουσία για εκείνους που καταστρέψατε; Όχι! Γιατί, λοιπόν, δεν πρέπει να τιμωρηθείτε; Πώς αποκαλείτε τις πράξεις σας ως επιβολή τιμωρίας όταν τα θύματα δεν έχουν κάνει τίποτα που να επιδέχεται κατηγορία;

Θα μπορούσες, εσύ βασιλιά, να εκδώσεις ένα διάταγμα: «Κανένας απ' τους υπηκόους μου να μην πιστεύει στους θεούς, ούτε να τους τιμά, ούτε να τους ζητά ευλογία για τον εαυτό του ή τα παιδιά του, παρά μόνο σιωπηλά και κρυφά. Όλοι να τιμούν τον θεό που λατρεύω εγώ, να παίρνουν μέρος στις τελετές προς τιμήν του, να προσεύχονται σ' αυτόν και να σκύβουν το κεφάλι κάτω απ' το χέρι του επισκόπου. Κι όποιος δεν υπακούει να θανατώνεται οπωσδήποτε».

Θα ήταν εύκολο για σένα να εκδώσεις ένα τέτοιο διάταγμα, αλλά βέβαια αρνήθηκες να το κάνεις και δεν επέβαλες τέτοιον ζυγό στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Θεωρείς αυτή τη θρησκεία καλύτερη απ' την άλλη, όμως κι η άλλη δεν είναι βέβαια ασεβής, ούτε αιτία για δίκαιη τιμωρία. Ούτε βέβαια απέκλεισες τους πιστούς της απ' τα αξιώματα, αλλά και τους έδωσες εξουσίες και συνέφαγες μαζί τους και συχνά μάλιστα ήπιες στην υγείά τους κι ακόμα και τώρα συναναστρέφεσαι με κάποιους, έχοντας την πεποίθηση πως εξυπηρετεί τα συμφέροντα της βασιλείας ένας άνθρωπος που ορκίζεται στους θεούς μπροστά σε άλλους και σε σένα. Δεν αγανακτείς, ούτε θεωρείς αυτούς τους όρκους σαν προσβολή απέναντι σου, ούτε θεωρείς απαραίτητα κακόν άνθρωπο κάποιον που εναποθέτει τις μεγαλύτερες ελπίδες του στους θεούς.

Εσύ λοιπόν δεν μας καταδιώκεις, ακριβώς όπως εκείνος που καταδίωξε τους Πέρσες με τα όπλα δεν δίωξε όσους υπηκόους του είχαν αντίθετες αντιλήψεις από τις δικές του^[20]. Τότε, γιατί μας καταδιώκουν αυτοί οι άνθρωποι; Με ποιο δικαίωμα κάνουν επιδρομές; Πώς απλώνουν οργισμένοι το χέρι πάνω σε ξένα κτήματα; Πώς μπορούν να καταστρέφουν και ν' αρπάζουν, και σ' όλα αυτά να προσθέτουν την ύβρη με το να καμαρώνουν γι' αυτές τους τις πράξεις;

Βασιλιά, αν εσύ επαινείς και διατάζεις τέτοιες πράξεις, εμείς θα τις ανεχτούμε, όχι χωρίς λύπη, αλλά θα δείξουμε πως ξέρουμε να υπακούμε. Αν όμως οι άνθρωποι

αυτοί, χωρίς δική σου άδεια, στραφούν ενάντια σε ό,τι έχει γλυτώσει μέχρι τώρα ή σε ό,τι βιαστικά αποκαταστάθηκε, να ξέρεις πως οι κτηματίες θα υπερασπιστούν και τους εαυτούς τους και τον νόμο.

Πηγή: «Οι τελευταίοι Έλληνες εθνικοί: Λιβάνιος» (Εκδόσεις «Θύραθεν»)

Σημειώσεις:

1. ^[1] Ο θρησκευτικός αποστολικός ζήλος δεν υπήρξε ποτέ γνώρισμα του Ελληνισμού -αντιθέτως, είναι το κύριο γνώρισμα του Ιουδαϊσμού και των αιρέσεών του. Τα διάφορα ρεύματα και οι εκφάνσεις του Ελληνισμού μπορούν να αντιπαρατίθενται και να μάχονται μεταξύ τους, όμως ο Ελληνισμός ως τρόπος κοσμοθεώρησης και στάση ζωής, δεν προπαγανδίζεται ώστε να γίνει αντικείμενο μαζικής πίστης. Με αυτήν την αλήθεια στάθηκε αδύνατο να συμβιβαστεί ο Ιουλιανός...
2. ^[2] Ο Μέγας Κωνσταντίνος. (Ο Λιβάνιος αποφεύγει να αναφερθεί ονομαστικά στους αυτοκράτορες και καίσαρες του παρελθόντος, προτιμώντας μια σύντομη και υπαινικτική της άποψής του αναφορά σε πράξεις τους).
3. ^[3] Τον Μαξέντιο.
4. ^[4] Τον Λικίνιο.
5. ^[5] Στον Κωνσταντίο (γιο του Μ. Κωνσταντίνου), που επί βασιλείας του είχε παραχωρήσει πολλές εξουσίες στους ευνούχους του παλατιού.
6. ^[6] Ο Ιουλιανός.
7. ^[7] Εννοεί τους αδελφούς συμβασιλείς Βαλεντινιανό και Βάλενς.
8. ^[8] Μυσών λεία: Οτιδήποτε μπορεί να ληστευτεί ατιμώρητα.
9. ^[9] Φλαβιανός: Πατριάρχης της Αντιόχειας (381-404).
10. ^[10] Ομηρικός στίχος (Οδύσσεια, Γ' 434) που χρησιμοποιούταν για να υποδηλώσει τον απαίδευτο, τον χειρώνακτα.
11. ^[11] Τον Μέγα Κωνσταντίνο.
12. ^[12] Υπονοεί τα οικογενειακά εγκλήματα του Μέγα Κωνσταντίνου: Τη

θανάτωση με βασανιστήρια της γυναίκας του Φαύστας και τη δολοφονία του γιου του Κρίσπου.

13. ^[13] Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς Ευσέβιος και Σωζομενός, αναφέρουν ότι ο ναός-θεραπευτήριο του Ασκληπιού στην Κιλικία καταστράφηκε επί Μεγάλου Κωνσταντίνου και ξαναχτίστηκε επί Ιουλιανού. Όπως γράφει στην αυτοβιογραφία του ο Λιβάνιος, νοσηλεύτηκε και ο ίδιος εκεί, το 367.
14. ^[14] Ο Ιουλιανός.
15. ^[15] Ο Λιβάνιος αναφέρεται στον έπαρχο Κυνήγιο.
16. ^[16] Εννοεί τους μοναχούς.
17. ^[17] Εννοεί τους ποιητές.
18. ^[18] Εννοεί τον έπαρχο Κυνήγιο.
19. ^[19] Ο Λιβάνιος υπήρξε ο πρώτος που κατήγγειλε τους μοναχούς, ως φυγόπονους και κοινωνικά παράσιτα.
20. ^[20] Εννοεί τον Ιουλιανό.